

„Współczesne problemy i pomoc rodzinom migracyjnym”

Wstęp

Współczesne badania wskazują, że skutki migracji zarobkowej rodziców dla dzieci oraz ich rozwoju mogą być bardzo problematyczne. W tym kontekście wielu pedagogów mówi o szeregu różnych zagrożeń, jakie migracje zarobkowe przynoszą współczesnym rodzinom, a które muszą radzić sobie z szeregiem różnych trudności o charakterze wychowawczym, bezpośrednio powiązanych z uwarunkowaniami rozwoju dziecka w rodzinie. „Fizyczny” brak rodzica, który wyjeżdża (bądź obojga rodziców), swoiste wyłączenie jego uczestnictwa w procesach wychowawczych oraz znaczące osłabienie potencjalnego wsparcia płynącego z jego strony w kierunku dziecka, może stanowić pewne zagrożenie dla jego rozwoju i tym samym osłabiać uogólnione, wychowawcze funkcje rodziny. Nie pozostaje to bez wpływu na szkolne funkcjonowanie takiego dziecka, które z powodu osłabionego nadzoru i nierzadko odczucia pewnej emocjonalnej pustki po wyjeździe rodzica (rodziców), dokonuje specyficznego „poluzowania” swojej identyfikacji ze szkołą, a nawet może doświadczać pewnych zaburzeń zachowania.

Najnowsze dane na temat migracji zarobkowej Polaków dotyczą roku 2018. Jak podaje Główny Urząd Statystyczny z końcem 2018 r. poza granicami Polski przebywało czasowo około 2 miliony 445 tysięcy naszych rodaków. Najwięcej z nich, aż 2 miliony 155 tysięcy przebywało w Europie. Spośród wszystkich krajów Unii Europejskiej polscy migranci najczęściej wybierali Niemcy (706 tys.), następnie Wielką Brytanię (695 tys.), Holandię (123 tys.) oraz Irlandię 113 tys.). Rok 2018 był pierwszym od ośmiu lat rokiem, w którym odnotowano spadek zarobkowej migracji Polaków, głównie do Wielkiej Brytanii. Prawdopodobnie było to związane z dobrą sytuacją na polskim rynku pracy, a co za tym idzie ze spadkiem bezrobocia oraz niepewnością związaną z wystąpieniem Wielkiej Brytanii z Unii Europejskiej. Według wyników Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań z 2011 r., prawie co dziesiąte polskie gospodarstwo domowe miało w swoim składzie emigranta. Ponadto blisko 100 tys. dzieci wychowywane było co najmniej bez jednego rodzica, który w tym czasie przebywał na emigracji zarobkowej (ponad połowa z nich była w wieku do 16 lat, zaś 20 tys. w wieku od 0 do 6 lat). Spis wykazał także, iż zazwyczaj jedno z rodziców przebywało za granicą. Najczęściej był to ojciec (74% przypadków). W 10% rodzin, to właśnie matka przebywała za granicą, kiedy to ojciec pozostawał w kraju i pełnił w tym czasie opiekę nad dziećmi. U progu trzeciej dekady XXI stulecia zjawisko migracji zarobkowej może dotyczyć dziesiątek tysięcy polskich rodzin, wyłaniając szereg pytań o to, w jaki sposób wyjazdy zarobkowe osób pełniących najważniejsze role rodzinne wpływają na funkcjonowanie rodziny, ze szczególnym uwzględnieniem sytuacji dzieci rodziców-migrantów.

Zagrożenia rodziny migracyjnej

Ryzyko występowania licznych zagrożeń w przypadku rodziny migracyjnej jest bardzo wielkie. Nie zamyka się one jedynie w przestrzeni potencjalnie negatywnego wpływu migracji na wieloaspektowy rozwój dziecka bądź też zaburzenia funkcji wychowawczej. Zasadnicza płaszczyzna zagrożeń dotyczy przede wszystkim podwyższonego ryzyka dezintegracji rodzin narażonych na rozłąkę w następstwie wyjazdów z przyczyn ekonomicznych. W tym kontekście o takich rodzinach można mówić jako o „rodzinach ryzyka”, gdzie migracja staje się uwarunkowaniem wzmacniającym prawdopodobieństwo całkowitego rozpadu komórki rodzinnej. Rozpad ten nie musi mieć jednak wyłącznie charakteru formalnego (rozwód), ale może być także nieformalny, a jego powody rozmaite. Najczęściej jednak jest on spowodowany ułożeniem sobie życia przez migrującego współmałżonka za granicą, chociaż wzór taki może dotyczyć również współmałżonka, który pozostał w kraju. Z badań E. Dubiel wynika na przykład, że zagraniczne wyjazdy zarobkowe sprzyjają pogarszaniu się relacji partnerskich poprzez ubytek komunikacji, brak zaspokojenia sfery intymnej, bliskości, czy też bariery w dzieleniu wspólnych zainteresowań.

Małżeństwo przeistacza się w ten sposób w pewną formę relacji „na odległość” bądź też swego rodzaju „małżeństwo wizytowe”, gdzie rośnie rola często destruktywnych emocji i braku zaspokojenia ważnych potrzeb. W rezultacie może pojawiać się szereg uwarunkowań sprzyjających tendencjom do poszukiwania nowych partnerów. Nawet jeśli migranci starają się podtrzymywać więzi ze współmałżonkiem i dziećmi, nie musi to koniecznie oznaczać wierności obu stron. K. Głowiak zauważa, że „nomadyczny” styl życia, charakterystyczny dla osób migrujących zarobkowo, zwłaszcza w kulturze cechującej się znaczącym rozprzężeniem standardów moralnych i płynnością znaczeń, sprawia, że zdrady małżeńskie stają się łatwiejsze. Nawet w sytuacji, kiedy jeden z partnerów nie chce rezygnować z małżeństwa, ale angażuje się w relację z kimś „na miejscu” w celu zaspokojenia potrzeb, których małżonek z powodu rozłąki nie jest w stanie zaspokoić, ujawnienie tych związków może prowadzić do całkowitego rozpadu rodziny migracyjnej.

Inny powód zagrożenia w postaci rozpadu rodziny migracyjnej może dotyczyć niepowodzenia migracji. Zwykle o wyjazdach zarobkowych myślimy jako o czymś, co zawsze pozwala wyjeżdżającym realizować cele w postaci znalezienia zatrudnienia i czerpania korzyści zarobkowych. Niemniej jednak, pewna część wyjazdów może okazać się porażką, zwłaszcza w przypadku niskiego wykształcenia migranta, braku kompetencji, znajomości języka, czy też braku wsparcia ze strony innych migrantów, co utrudnia poruszanie się po zagranicznych rynkach pracy i zwiększa ryzyko niepowodzenia migracji. Warto zauważyć, że wiele polskich rodzin migracyjnych

to rodziny charakteryzujące się złą sytuacją materialną i niskim wykształceniem swoich dorosłych członków. Niepowodzenie migracji może znacząco pogłębić problemy ekonomiczne rodziny, osłabić więzi pomiędzy małżonkami i w efekcie doprowadzić do rozpadu rodziny, jeśli w takich sytuacjach najczęściej mężczyzna-migrant zaczyna być postrzegany jako „nieudacznik” życiowy, który nie potrafi zapewnić rodzinie źródeł utrzymania.

Dużym zagrożeniem dla rodziny migracyjnej może być także negatywny efekt migracji zarobkowych w postaci poczucia wyobcowania członków rodziny, osamotnienia, pogłębiającej się izolacji i wycofywania się rodziny z relacji społecznych jako rezultatu osłabienia więzi pomiędzy jej członkami. Na zjawiska te w dużym stopniu narażeni są małżonkowie, którzy pozostali w kraju i którzy mogą z tego powodu przeżywać dużą frustrację, a nawet załamanie psychiczne, alienujące z szerszego otoczenia. W skrajnych przypadkach frustracje takie mogą stać się przyczyną nadużywania alkoholu. Skutki alkoholizmu rodzica nie dotyczą tu tylko i wyłącznie destruowania sfery rozwojowej i wychowawczej, gdzie największą ofiarą tych procesów staje się dziecko, ale także mogą prowadzić do całkowitego rozpadu rodziny, kiedy to drugi małżonek nie chce dalej podtrzymywać relacji z alkoholizującym się partnerem/partnerką.

Wspieranie rodzin migracyjnych

Z powyższych ustaleń wynika, że rodziny migracyjne należą do tych najbardziej wrażliwych typów rodzin, w przypadku których ryzyko rozpadu jest bardzo wysokie. Jednak nawet jeśli do rozpadu nie dochodzi, osłabienie więzi, oddalenie, brak komunikacji i bliskości pomiędzy członkami rodziny, w fundamentalnym stopniu mogą zagrażać jej integralności i funkcjonowaniu, czego wyrazem są między innymi rozważone wcześniej negatywne efekty dla rozwoju eurosierot, jak i osłabienie funkcji opiekuńczych i wychowawczych. Z tego względu istnieje obecnie coraz większy nacisk na organizację skutecznego systemu pomocy i wsparcia rodzinie migracyjnej, który będzie w stanie neutralizować szereg tych zagrożeń lub niekorzystnych zjawisk wpływających na jej dezintegrację. W świetle wyników przywołanych do tej pory badań, pozostawienie takich rodzin samym sobie jest nie tylko czymś antyspołecznym – zwłaszcza w obliczu masowości zjawiska migracji, które nie wydaje się, aby osłabło w kolejnych dekadach – ale przede wszystkim komplikowaniem sytuacji rozwojowej i wychowawczej eurosierot. Nic bowiem nie zastąpi dziecku jego rodziny, zatem taka pomoc nie powinna polegać na wyręczaniu rodziny w wychowaniu dziecka, ale wzmacnianiu jej pozytywnych stron i niwelowaniu tych, które mogą przynosić pewne zagrożenia dla jego rozwoju.

Problem ten odnosi się zatem do kwestii, w jaki sposób ta nowa rodzina migracyjna, niepełna bądź rozłączona, może zapewniać harmonijny rozwój swoim dzieciom i jak można

wspomóc ją w tym zadaniu. A. Brzezińska zwraca tu uwagę na pewną sferę interpretacji i sensów, jakie członkowie rodziny przypisują migracji. „Im bardziej wszyscy członkowie rodziny – pisze autorka – będą rozumieli sytuację oraz swoją w niej rolę, tym bardziej będą w stanie wypracować konstruktywne (a nawet prorozwojowe) strategie radzenia sobie z nowymi zadaniami i obciążeniami”. Mówiąc inaczej, niesienie skutecznego wsparcia rodzinom migracyjnym musi się przede wszystkim wiązać z obecnością pewnych wspólnych znaczeń, jakie członkowie rodziny nadają wyjazdowi – jeżeli te znaczenia oraz definicje będą pozytywne i spójne, budując jednocześnie pozytywny sposób myślenia, będzie się to przekładało na podejmowanie przez rodzinę pożądanych działań w tej nowej sytuacji, ułatwiających również interwencję i pomoc ze strony różnych instytucji. Autorka podkreśla, że taka pomoc powinna zasadniczo wychodzić od określenia, w jaki sposób rodzina rozumie swoją własną sytuację oraz w jaki sposób poszczególni jej członkowie ją interpretują. Jest to ważny warunek i obszar każdej interwencji w ramach pracy z rodzinami rozłączonymi bądź zagrożonymi negatywnymi skutkami eurosieroctwa w przyszłości.

W związku z powyższym przywołana autorka proponuje, aby każda diagnoza sytuacji takiej rodziny podejmowana przez instytucje pomocowe (ze szczególnym uwzględnieniem roli doradcy rodzinnego) opierała się przede wszystkim na eksplorowaniu tego, w jaki sposób rodzina postrzega wyjazd zarobkowy, dzięki czemu możliwe staje się zrozumienie sytuacji takiej rodziny, bądź rodziny stojącej u progu podjęcia decyzji o migracji. Jest to zasadnicza podstawa pracy z rodziną, która implikuje dwa obszary. Pierwszym z nich jest pomaganie rodzinie w nadawaniu wspólnego sensu migracji, który będą podzielać wszyscy członkowie rodziny, drugim zaś wspólne wypracowywanie zasobów koniecznych z punktu widzenia skutecznego radzenia sobie przez rodzinę w tej nowej sytuacji.

Pomoc dziecku z rodziny migracyjnej

Należałoby również zaakcentować potrzeby i oczekiwania samego dziecka z rodziny migracyjnej, które także wymaga wsparcia, szczególnie w warunkach zaburzonych funkcji wychowawczych w rodzinie, jak i ewentualnych deficytów rozwojowych będących ich następstwem. J. Szyszka wskazuje, że współcześnie istnieją przynajmniej trzy główne obszary działań ukierunkowanych na pomoc dziecku z rodziny migracyjnej. Jest to:

- a) kompensacja społeczna, czyli wyrównywanie środowiskowych i organicznych deficytów. Polega ona na socjalnym wsparciu dziecka i jego rodziny oraz niesieniu pomocy pozwalającej na usprawnienie sfery wychowawczej;
- b) profilaktyka społeczna, której istotę stanowi działalność zorientowana na zapobieganie i/lub neutralizowanie wpływu tych czynników, które są najbardziej

problematyczne z punktu widzenia powstawania zagrożeń dla biologicznego, społecznego i kulturowego rozwoju dziecka. Działania takie odnoszą się do bezpośredniego stymulowania tego rozwoju, jak również do sukcesywnego edukowania i poszerzania wiedzy rodziców na temat warunków i procesów rozwojowych dziecka;

c) ratownictwo, oznaczające zespół działań zewnętrznych podejmowanych w sytuacji pojawiania się nagłych kryzysów i doraźnym zwalczaniu ich konsekwencji.

W szczególności instytucje oświatowe są zobowiązane do wspierania takich wychowanków w ich rozwoju, uwzględniania ich psychofizycznych możliwości, realizowania zindywidualizowanych programów, szczególnego reagowania na różne trudności i sytuacje kryzysowe, jak również oferowania wielowymiarowej pomocy psychologiczno-pedagogicznej. Biorąc pod uwagę szkoły, są one w zakresie swojej pomocniczej funkcji wychowawczej zobowiązane do prowadzenia rozmaitych działań profilaktycznych, do których należy zaliczyć: informowanie rodziców o sytuacji szkolnej dziecka oraz o możliwościach kontynuowania nauki w innym kraju, dostarczanie rodzicom, którzy planują wyjazd zarobkowy, rzetelnych informacji dotyczących przepisów prawnych oraz konsekwencji wychowawczych, jakie przynoszą dla dziecka tego rodzaju wyjazdy, udzielanie rodzinie wsparcia w dopełnieniu procedur prawnych dotyczących wyznaczenia opieki prawnej (sporządzanie pism, podań i wniosków), oferowanie pomocy psychologicznej i pedagogicznej w rozwiązywaniu ewentualnych trudności wychowawczych, będących skutkiem braku jednego bądź obojga rodziców oraz podejmowanie interwencji w ramach powiadamiania różnych instytucji wsparcia oraz służb interwencyjnych w sytuacjach kryzysowych, łącznie z działaniami naprawczymi prowadzonymi po zakończeniu interwencji w oparciu o indywidualny plan naprawczy, ukierunkowany na konkretne dziecko i jego rodzinę.

W związku z tym szkoły powinny dysponować pewnym systemem sformalizowanych procedur, określających sposoby działania w sytuacji, kiedy rodzice dziecka wyjeżdżają zarobkowo. Szczególnie ważnym obszarem jest dbałość o ustanowienie opiekuna prawnego dla dziecka, co jest zasadnicze z punktu widzenia gwarantowania dziecku różnych możliwości edukacyjnych, które wymagają działań i zgody dorosłego opiekuna (na przykład zapisanie do przedszkola, szkoły, zgoda na uczestnictwo w wycieczkach, zgłoszenie do egzaminów prowadzonych w języku mniejszości narodowej, czy też na lekcje religii bądź etyki). Opiekunowie są również upoważnieni do otrzymywania ze szkoły różnych informacji na temat dziecka. Niemniej jednak, w Polsce szkoły wciąż zmagają się z różnymi trudnościami dotyczącymi zachęcania rodziców do ustanawiania prawnej opieki nad dzieckiem. W dalszym ciągu prowadzona jest debata, w jaki sposób szkoły mogłyby skutecznie egzekwować te pożądane z punktu widzenia kariery edukacyjnej dziecka działania rodzicielskie.

Działania szkoły wspierające dziecko z rodziny migracyjnej

Próbując wskazać na konkretne obszary zadań szkoły w kontekście wsparcia dziecka i jego rodziny, M. Ślusarczyk wymienia:

- formułowanie przez wychowawców klasowych rzetelnej i wiarygodnej diagnozy środowiska rodzinnego ucznia;
- prowadzenie systematycznego monitoringu jego sytuacji życiowej;
- interdyscyplinarne bądź też zespołowe rozwiązywanie problemów, oparte na współpracy pomiędzy dyrektorem szkoły, wychowawcą, psychologiem i pedagogiem szkolnym;
- organizowanie pomocy w miarę możliwości;
- w sytuacjach, kiedy uczeń stwarza trudności wychowawcze, ujawnia problemy z realizacją obowiązku szkolnego lub nie wypełnia oczekiwań, jakie nakłada na niego rola ucznia oraz w przypadku, gdy opiekunowie prawni nie wywiązują się ze swoich obowiązków względem dziecka – informowanie na wniosek pedagoga szkolnego lub wychowawcy Sądu Rodzinnego, Policji, Powiatowego Centrum Pomocy Rodzinie oraz Miejskiego lub Gminnego Ośrodka Pomocy Społecznej.

Sugeruje to w pierwszej kolejności stworzenie w szkole dobrze działającego systemu zbierania informacji o dziecku, umożliwiającego diagnozę jego sytuacji oraz rodziny, jak również prowadzenie koniecznego monitoringu jako podstawy podejmowania działań pomocowych. W polskiej praktyce nie istnieje jednak w tym zakresie jakiś jednolity, modelowy system, którym posługiwałyby się wszystkie szkoły. Instytucje oświatowe tworzą takie systemy indywidualnie, w związku z czym systemy te charakteryzują się różnorodnością form, kryteriów używanych w ramach diagnoz, a nawet stopniem sformalizowania. Dlatego też niektórzy autorzy zajmujący się diagnozą sytuacji uczniów z rodzin migracyjnych uważają, że w polskich szkołach powinien zostać wdrożony pewien standard dla budowy takiego systemu zbierania informacji, rozumianego jako konieczny warunek zwiększania skuteczności szkół we wspieraniu uczniów i rodzin migracyjnych. Potrzebna jest tu jednak integracja wiedzy i obserwacji w zakresie tych praktyk oraz sposobów działania, które przynoszą najlepsze rezultaty.

W literaturze można spotkać się z różnorodnymi propozycjami, w jaki sposób mógłby wyglądać i na jakich kryteriach opierać się taki szkolny system informacji o uczniu, będący swego rodzaju całościową oceną jego sytuacji. Jedną z prób sformułowania takiego modelu podjęła się H. Tomaszewska, według której należałoby tu włączać sześć zasadniczych wymiarów, jakimi nauczyciele powinni kierować się realizując zadanie gromadzenia informacji o dziecku. Wymiary te to:

- 1) charakter doświadczenia migracyjnego dziecka (kto z rodziny wyemigrował, na jak długo, w jakiej formie (na zmianę, czy wyjazd jest powtarzany, czy jest legalny), jakie są proporcje pomiędzy czasem spędzonym w kraju a tym, spędzonym zagranicą, jakie są przyczyny wyjazdu, jaka jest sytuacja materialna, mieszkaniowa, zawodowa i środowiskowa rodzica bądź rodziców, którzy przebywają za granicą, czy uczestniczą tam w jakiejś sieci kontaktów, czy chcą wrócić, czy myślą o osiedleniu się zagranicą);
- 2) kontakt z dzieckiem i rodziną pozostającą w kraju (częstotliwość i forma kontaktów z dzieckiem, opiekunem dziecka oraz innymi członkami rodziny, stopień zainteresowania sprawami rodziny i dziecka, częstotliwość bezpośrednich kontaktów z dzieckiem, odległość miejsca pobytu rodzica od miejsca pobytu dziecka, możliwości odwiedzania przez dziecko rodzica, który wyemigrował);
- 3) zakres i jakość opieki sprawowanej nad dzieckiem pod nieobecność rodzica/rodziców (kto sprawuje opiekę nad dzieckiem, jaki jest rodzaj tej opieki, na przykład opieka stała/dorywcza, zamieszkiwanie dziecka wraz z osobą opiekującą się nim, czy dzieckiem opiekują się inne osoby, jak wygląda wspomaganie dziecka w zaspokajaniu jego potrzeb i wypełnianiu obowiązków na jego rzecz, jak wygląda nadzór nad codziennym życiem dziecka, jaka jest jakość relacji pomiędzy dzieckiem a opiekunem);
- 4) zasoby osobiste i środowiskowe dziecka (wiek dziecka i etap jego rozwoju w momencie wyjazdu rodzica/rodziców, słabe i mocne strony dziecka, stopień jego samodzielności i zaradności, jakość relacji dziecka w środowisku szkolnym, rówieśniczym i sąsiedzkim, reakcja dziecka na rozłąkę z rodzicem/rodzicami, czy dziecko ma do kogo zwrócić się o pomoc i wsparcie w rozwiązywaniu swoich problemów, całościowa ocena wyjazdu rodzica/rodziców przez dziecko);
- 5) sytuacja rodziny przed emigracją (struktura rodziny, jej sytuacja materialna, zawodowa, mieszkaniowa, charakter relacji w rodzinie, na przykład potencjalne kryzysy małżeńskie, konflikty rodzinne, funkcjonowanie rodziny w najbliższym otoczeniu społecznym, stosunki z dalszą i bliższą rodziną oraz kręgiem znajomych, uczestnictwo rodziny w szerszym życiu społecznym, korzystanie z pomocy instytucji społecznych, takich jak między innymi pomoc społeczna, organizacje wyznaniowe, Kościół);
- 6) wpływ emigracji na życie codzienne rodziny i dziecka (zmiany zachodzące w życiu codziennym, na przykład zmiana miejsca zamieszkania, szkoły, trybu dotychczasowego życia, ocena wyjazdu rodzica według kryterium korzyści i strat, mierzona na przykład poprawą lub pogorszeniem sytuacji materialnej, zawodowej i mieszkaniowej rodziny, stopień, w jakim rodzina jest zależna od migrującego jej członka poprzez na przykład ocenę, w jakim zakresie środki uzyskiwane z pracy za granicą stanowią jedyne źródło utrzymania

rodziny).

Zakończenie

Podsumowując, rodziny dotknięte problemem emigracji zawsze doświadczają jakiegoś rodzaju trudności bądź dysfunkcji. W skrajnych przypadkach zagrożona zostaje integralność rodziny, a więzi pomiędzy jej członkami mogą ulec poważnemu naruszeniu, a nawet zerwaniu. W wielu przypadkach rodzice-migranci mogą starać się być swego rodzaju rodzicami transnarodowymi, żyjącymi na emigracji, ale jednocześnie chcącymi uczestniczyć w życiu rodziny, która pozostała w kraju. Jednak nie zawsze wysiłki te przynoszą oczekiwane rezultaty, chociaż można założyć, że powinny mieć one pozytywny wpływ na podtrzymywanie spójności rodziny oraz rozwój i wychowanie dzieci. Takie dzieci doświadczają mniejszych bądź większych skutków eurosieroctwa, które mogą zaburzać ich wieloaspektowy rozwój, pomimo, że starania rodziców-migrantów w zapewnianiu im wsparcia emocjonalnego i psychicznego powinny przynajmniej w jakimś stopniu redukować ryzyko pojawiania się różnych emocjonalnych, psychicznych i społecznych deficytów. Ważne jest więc aby problemy rodzin migracyjnych były zauważane w szerszym społeczeństwie i brane pod uwagę w licznych kontekstach projektowania ważnego wsparcia społecznego dla takich rodzin, gdzie duża odpowiedzialność spoczywa przede wszystkim na instytucjach społecznych, takich jak między innymi ośrodki pomocy społecznej, szkoły i wszystkie rządowe i pozarządowe organizacje zajmujące się problemami współczesnych rodzin.

JANUSZ RUSACZYK

Bibliografia

1. E. Dubiel, *Praca rodziców za granicą jako czynnik ryzyka dezintegracji rodziny* (w:) J. Brągiel, B. Górnicka (red.), *Rodzicielstwo w sytuacji dezorganizacji rodziny i możliwości wspomagania rodziców*, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole 2014 r.
2. E. Kozdrowicz, *Psychopedagogiczne skutki rozłąki migracyjnej*, „Zeszyty Metodyczne”, Warszawa 2009 r., nr 8.
3. M. Nowak, A. Gawęda, M. Janas-Kozik, *Zjawisko eurosieroctwa a kierunki pracy terapeutycznej i leczenia psychiatrycznego – prezentacja przypadku*, „Psychiatria Polska”, tom XLVI, nr 2, 2012 r.
4. M. Roztropowicz-Miśko, *Wpływ migracji zarobkowych na sytuację rodzin Śląska*

Opolskiego w świetle własnych badań ankietowych, (w) S.L. Stadniczeńko, M. Gołowkin-Hudala, A. Wilk *Prawnorodzinne i społeczne konsekwencje migracji zarobkowej*; Opole 2009 r.

5. M. Ślusarczyk, *Migracje rodziców, migracje dzieci – wyzwania dla instytucji opiekuńczych, pomocowych oraz edukacyjnych*, „Zeszyty Pracy Socjalnej” 2014, Nr 19.
6. J. Szyszka, *Pomoc dziecku i rodzinie migracyjnej. Formy i zakres pomocy w opinii społecznej* (w:) M. Świątkiewicz-Mośny (red.), *Rodzina. Kondycja i przemiany*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2011 r.
7. H. Tomaszewska, *Poznanie rodzinnej i szkolnej sytuacji dziecka z rodziny migracyjnej*, „Zeszyty Metodyczne”, Warszawa 2008 r., nr 8
8. *Dziecko z rodziny migracyjnej w systemie oświaty. Materiał informacyjny dla dyrektorów szkół i rad pedagogicznych*, Warszawa 2010, materiał poznańskiego Kuratorium Oświaty.
9. Strona internetowa Głównego Urzędu Statystycznego, <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/ludnosc/migracje-zagraniczne-ludnosci/> (data dostępu: 21 lipca 2020 r.).
10. Strona internetowa Głównego Urzędu Statystycznego, <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/ludnosc/migracje-zagraniczne-ludnosci/gospodarstwa-domowe-i-rodziny-z-migrantami-nsp-2011,12,1.html> (data dostępu: 21 lipca 2020 r.).

Notka o autorze:

Janusz Rusaczyk – pedagog kulturoznawca, oligofrenopedagog, terapeuta z zakresu autyzmu, nauczyciel. Autor tekstów z zakresu pedagogiki, psychologii oraz szeroko pojętych nauk społecznych.